

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТІ ӘКІМШІЛІГІ
АДМИНИСТРАЦИЯ ПРЕЗИДЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
EXECUTIVE OFFICE OF THE PRESIDENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
MINISTRY OF EDUCATION AND SCIENCE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Л.Н.ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ ЕУРАЗИЯ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
ЕВРАЗИЙСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ Л.Н.ГУМИЛЕВА
L.N. GUMILYOV EURASIAN NATIONAL UNIVERSITY

ТАРИХШЫЛАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ КОНГРЕСІ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ КОНГРЕСС ИСТОРИКОВ
NATIONAL CONGRESS OF THE HISTORIANS

**«ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖӘНЕ ЕУРАЗИЯ КЕҢІСТІГІ:
ҚАЗІРГІ ЗАМАН МЕН ДАМУ КЕЛЕШЕГІ» атты**
Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған
халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясының
МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ
международной научно-практической конференции
**«РЕСПУБЛИКА КАЗАХСТАН И ЕВРАЗИЙСКОЕ ПРОСТРАНСТВО:
СОВРЕМЕННОСТЬ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ»,**
посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан

WORKS
of the international scientific-practical conference
**«THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE EURASIAN SPACE:
THE PRESENT AND THE FUTURE DEVELOPMENT»**
dedicated to the 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan

II бөлім • часть II • part II

АСТАНА
2016

ӘОЖ 94(574)(063)

КБЖ 63.3(5Қаз)

Қ18

Бас редактор: Сыдықов Е.Б. - Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі

Редакция алқасы:

Молдажанова А.А. – п.ғ.д., профессор, оқу ісі жөніндегі проректор

Қамзабекұлы Д. – ф.ғ.д., профессор, әлеуметтік-мәдени даму жөніндегі проректор

Айтмағамбетов Д.Р. – ректордың аппарат жетекшісі

Пауло Ботта – профессор, Аргентина

Жеребцов И.Л. – т.ғ.д., профессор, Ресей

Гюрер Гульсевин – т.ғ.д., профессор, Түркия

Садықов Т.С. – т.ғ.д., профессор, тарих факультеті деканы

Көмеков Б.Е. – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі

Дүкенбаева З.О. – т.ғ.д., профессор, Еуразиялық зерттеулер кафедрасының меңгерушісі

Алпысбес М.А. – т.ғ.д., профессор

Бердагулова С.К. – т.ғ.к., доцент

Абдрахманова Г.С. – т.ғ.к., доцент

Сыздық С.Қ. – магистр, оқытушы

Редакция алқасының көзқарасы мақала авторларының пікірімен сәйкес келуі міндетті емес.

Мнение авторов публикаций не обязательно должно совпадать с мнением редакционной коллегии.

The opinion of the authors of publications do not necessarily coincide with the views of the editorial board.

Қ18 «Қазақстан Республикасы және Еуразия кеңістігі: қазіргі заман мен даму келешегі» атты Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның мақалалар жинағы, II б. 435 б. / Жалпы ред.бас. Е.Б. Сыдықов. – Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ баспасы.

Труды Международной научно-практической конференции «Республика Казахстан и евразийское пространство: современность и перспективы развития», посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан, часть II. 435 стр. / Под ред. Е.Б.Сыдыкова – Астана: Издательство ЕНУ им. Л.Н.Гумилева.

Works of the international scientific-practical conference «The Republic of Kazakhstan and the Eurasian space: the Present and the Future Development», dedicated to 25th anniversary of Independence of Kazakhstan, part II. 435 p. / edited by E.B. Sydykov – Astana: Publishing house of L.N. Gumilyov Eurasian National University.

ISBN 978-9365-31-794-1

Жинақта 2016 жылдың қазан айының 20 күні Астана қаласында Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінде өткен Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 25 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары берілген. Мақалалар автордың редакциясымен жарияланды.

В сборнике представлены труды международной научно-практической конференции, посвященной 25-летию Независимости Республики Казахстан, прошедшей в ЕНУ имени Л.Н. Гумилева. Астана, 20 октября, 2016 г. Материалы публикуются в авторской редакции.

The collection contains the works of the international scientific-practical conference dedicated to 25th anniversary of Independence of the Republic of Kazakhstan, which was held at the L.N. Gumilyov ENU. Astana, October 20, 2016. Materials are published in author's version.

ISBN 978-9365-31-794-1

ӘОЖ 94(574)(063)

КБЖ 63.3(5Қаз)

МАЗМҰНЫ

СЕКЦИЯ – 1. ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕН ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢГЕ ДЕЙІНГІ ҚАЗАҚСТАН ТАРИХЫ ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТІ / ИСТОРИЯ И КУЛЬТУРА КАЗАХСТАНА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО НАШИХ ДНЕЙ

Абдрахманова Г.С., Каратаев О.К. ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА	3
Абдрахманова К.К. ТОРГОВЛЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННЫМИ ТОВАРАМИ В ГОРОДАХ ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В 1950-1970-е ГОДЫ	6
Абуев К.К. СИБИРСКОЕ ХАНСТВО В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКО-РУССКИХ ОТНОШЕНИЙ (историография проблемы)	9
Азмұханова А.М. ЖӘДИДТІК ОҚУ ЖҮЙЕСІНЕ КӨШУ ЖОЛЫНДАҒЫ ҰЛТ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ЕҢБЕГІ.	14
Азнина К.А. ҚОЙЛЫБАЙ БАҚСЫНЫҢ КҮЙ ӨНЕРІ МҰРАСЫ	19
Алибек С.Н., Косанбаев С.К. ОПИСАНИЕ ТРАДИЦИОННОГО УКЛАДА ЖИЗНИ И БЫТА КОЧЕВЫХ КАЗАХОВ ТУРКЕСТАНСКОГО КРАЯ (НА ПРИМЕРЕ Н.ЗЕЛАНДА, Н.КАЛМАКОВА, Г.И.СПАССКОГО И Б.ЮЗЕФОВИЧА)	21
Алпысбес М.А. ШЕРУШІ БАЙТАЙЛАҚ БАТЫР ТУРАЛЫ ТАРИХИ-ШЕЖІРЕЛІК ДЕРЕКТЕРДІҢ ТАҒЫЛЫМЫ	24
Альжанова Э.Е. КУЛЬТУРНО-ПРОСВЕТИТЕЛЬНОЕ ДЕЛО КАЗАХСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА	30
Амрина М.С. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ДАЛАЛЫҚ ОБЛЫСТАРЫН ЗЕРТТЕГЕН Ф.А. ЩЕРБИНА ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ ҰЙЫМДАСТЫРЫЛУ ТАРИХЫ	32
Анасова А.Б. МЕРЗІМДІ БАСПАСӨЗ МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША XIX ҒАСЫРДЫҢ АЯҒЫ МЕН XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ ТОРҒАЙ ОБЛЫСЫНЫҢ МӘДЕНИ-РУХАНИ ДАМУЫ	41
Арапов Ж.М. ҚАЗАҚ ЭТНОСАЯСИ БІРЛЕСТІГІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫНДАҒЫ НАЙМАН ТАЙПАСЫНЫҢ ОРНЫ	43
Ахметшина Г.У. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ КИІМІНДЕГІ ОЮ-ӨРНЕК	47
Базылхан Н. ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИЕ ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ФАКТОРЫ (VII–XIV ВВ.) (этносемантические проблемы погребально-поминальных комплексов)	51
Балгабаева Г.З. РАЗВИТИЕ ВОЕННОГО ДЕЛА НА ТЕРРИТОРИИ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ЗАРОЖДЕНИЯ КОЧЕВНИЧЕСТВА	57
Балыкова А.М. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНДЕГІ МЕДИЦИНАЛЫҚ МЕКЕМЕЛЕРДІҢ ДАМУ ТАРИХЫНАН (XX ҒАСЫРДЫҢ I ЖАРТЫСЫ)	60
Баширова А.М. МЕЧЕТИ И МЕДРЕСЕ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ	62
Баязитова Р.Р., Дукенбаева З.О. ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕРДЕГІ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕС МӘСЕЛЕЛЕРІ	63
Бекмагамбетова М.Ж., Бекмагамбетов Р.К. ОСВЕЩЕНИЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ НАЧАЛА XX ВЕКА В АКАДЕМИЧЕСКИХ ИЗДАНИЯХ: ПАРАЛЛЕЛЬНАЯ ДЕМОСТРАЦИЯ	68

Беспалинов А.Т. К ИСТОРИИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ИССЫКСКОГО ХОЛОДНОГО ОРУЖИЯ АКИНАК В СРАВНЕНИИ С ОСТАЛЬНЫМИ НАХОДКАМИ	71
Біләлова Г.Д. ТАСМОЛА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ АҢ СТИЛІ	77
Брынза Т.В. ХАРАКТЕРИСТИКА ВЕДУЩИХ ТИПОВ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ ЭПОХИ СРЕДНЕЙ БРОНЗЫ УРАЛО-КАЗАХСТАНСКИХ СТЕПЕЙ	80
Бурлуцкая (Банникова) Е.В. ОРЕНБУРГСКИЕ КУПЦЫ ДЕЕВЫ В РУССКО-АЗИАТСКИХ КОНТАКТАХ XIX ВЕКА	83
Дауконова Р.Т., Рамазанова Ф.С. НАУЧНОЕ ОПИСАНИЕ КРАЯ В МАТЕРИАЛАХ ДЕЯТЕЛЕЙ СЕМИПАЛАТИНСКОГО ПОДОТДЕЛА ЗАПАДНО-СИБИРСКОГО ОТДЕЛА РУССКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА	86
Джуманиязова Н. Х. ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ В КОНЦЕ XVIII-НАЧАЛЕ XX ВВ. (НА МАТЕРИАЛАХ ОРЕНБУРГСКОЙ ГУБЕРНИИ)	89
Дүкенбаева З.О., Қоскеева Ә.М. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЛТ-ТІЛ МӘСЕЛЕСІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ	93
Dukenbayeva Z.O., Shabambayeva A.G. ABOUT THE RESEARCH OF AKZHAN MASHANOV IN THE ANCIENT HISTORY OF KAZAKHSTAN	96
Елтай А. ҚАЗАҚ ЖҮЗДЕРІНІҢ ПАЙДА БОЛУ МӘСЕЛЕСІ	98
Ерболова А.Е. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ТРУДОВ ИБН-ФАДЛАНА В ОТЕЧЕСТВЕННОЙ И ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	100
Ерменбаева Г.К. ВКЛАД ТУРГАЙСКОГО СТАТИСТИЧЕСКОГО КОМИТЕТА В ИЗУЧЕНИЕ ФОЛЬКЛОРА	104
Есимова Ж.К. МИГРАЦИОННЫЕ ПРОЦЕССЫ В ПЕРИОД ОСВОЕНИЯ ЦЕЛИННЫХ И ЗАЛЕЖНЫХ ЗЕМЕЛЬ	107
Вонора G. L., Habdulina M.K. INSCRIBED VESSELS AND SILVER ARTEFACTS FROM SOUTHERN KAZAKHSTAN IN THE SECOND HALF OF THE 1 ST MILLENNIUM BC	111
Жанақова Н.Т. ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫНЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ	118
Жанғалиев У.К. ҚЫПШАҚТАР ХАНДЫҒЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ	121
Жаркенова А.М. КЕҢЕСТІК ОДАҚ ДӘУІРІНІҢ 50-80-ЖЖ. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ НЕГІЗГІ ЭТНИКАЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІГІ	124
Жаркенова А.М., Жардемова А.А. САРАЙШЫҚ - ЕЖЕЛГІ ҚАЛАНЫҢ ҰЛЫЛЫҒЫ	129
Жауымбаев С.У. ҚАРҚАРАЛЫ ӨңІРІН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДАН ЗЕРТТЕУ	131
Жумабаева Ж.К. ПРОБЛЕМАТИКА КАЗАХСТАНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ СОВЕТСКОГО ПЕРИОДА(1920-1990)	135
Жұмабаева Ж.К. «САРАЙШЫҚТЫҢ КРЕМЛІ» МӘСЕЛЕСІ: АҢЫЗ БЕН АҚИҚАТ	138
Ибадуллаева З.Ө. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ СУНАҚТАР	142

Исенов Ө.И. «МӘДЕНИ МҰРА» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА ЖАРИЯЛАНҒАН ТАРИХИ ЕҢБЕКТЕР ХАҚЫНДА	144
Искакова К.Ы., Оразаев С. Б. «ОТАНДЫ ҚОРҒАУДА» ГАЗЕТІ – ЛЕНИНГРАД МАЙДАНЫ ЖАУЫНГЕРЛЕРІ ӨМІРІНІҢ АЙНАСЫ	147
Исмаилов С.С., Бисембаева А.К. СТАНОВЛЕНИЯ И ЖИЗНЕННЫЕ ОРИЕНТИРЫ Ч.ВАЛИХАНОВА	149
Кабульдинов З.Е. «РАЗНОЕ ПРОИСХОЖДЕНИЕ» ИЛИ ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ НАСЕЛЕНИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО КАЗАХСТАНА (к вопросу о реализации «Доктрины национального единства Казахстана»)	152
Кабылбекова Б.Т. НАУЧНАЯ И ТВОРЧЕСКАЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ КАРЛАГА: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ	157
Кабылтаева С.К. РОЛЬ КАЗАХСКИХ ХАНОВ И БАТЫРОВ В ОХРАНЕНИИ ЦЕЛОСТНОСТИ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В БОРЬБЕ ПРОТИВ «ДЖУНГАРСКОЙ АГРЕССИИ»	159
Каиржанов А.К. ТАМГОВАЯ ТЕОРИЯ ПРОИСХОЖДЕНИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКОГО РУНИЧЕСКОГО АЛФАВИТА	162
Калыш А.Б. К ВОПРОСУ ОБ ЭТНИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЕ РАЗВОДОВ В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ	167
Карибекова М.Е. ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЖОЛЫНДАҒЫ ЗИЯЛЫЛАР ҚЫЗМЕТІ	169
Касенов Е.Б. К ПРОБЛЕМЕ ФОРМИРОВАНИЯ ИСТОРИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ	173
Козаченко Е.А. ЖИЛИЩНО-БЫТОВАЯ ПОВСЕДНЕВНОСТЬ ЛЮДЕЙ В 70-х ГОДАХ XX ВЕКА НА ПРИМЕРЕ УСТЬ-КАМЕНОГОРСКА	176
Крыкбаева С.М. ӨНЕРДЕГІ РӘМІЗ ҰҒЫМЫНЫҢ МӘДЕНИ МАЗМҰНЫ	178
Кусаинова Ж.Д. ДВИЖЕНИЕ КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВА: ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ	181
Кушкумбаев А.К. ИСТОРИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА ТЕРМИНА «ЗОЛОТАЯ ОРДА»	184
Қабықаев Е.Ж. КЕҢЕСТІК КЕЗЕНДЕГІ ЗАЙСАН АУДАНЫНЫҢ МӘДЕНИЕТІ	188
Қашқымбаев А. ЕГЕМЕНДІК ПЕН ТӘУЕЛСІЗДІК ТАРИХЫНДАҒЫ ЕЛЕУЛІ КЕЗЕҢ	191
Қуандық Е. ИНДУСТРИЯЛАНДЫРУДЫҢ ЗАРДАПТАРЫ	193
Мағзумова А.С. ЖАЙЫҚ ҚАЛАШЫҒЫ ТЫҢ ДЕРЕКТЕРДЕ	201
Мажитов С.Ф. ФЕНОМЕН «ЭПОХИ ПЕРЕМЕН» И НАЧАЛО СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА (1985-1999 гг.)	204
Макашева А.С. ФОРМИРОВАНИЕ АДМИНИСТРАТИВНО-ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО УСТРОЙСТВА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ: ЭКСКУРС В ИСТОРИЮ	207
Малыбаева Б.С. ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОГО ГОСУДАРСТВА В ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ В 1920-30-ЫЕ ГОДЫ	210
Маутканова А.Т. ЭТНИЧЕСКИЙ СОСТАВ ВОСТОЧНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В 1999 – 2016 гг.	213

Молдабай Талғат КӨНЕ ТҮРІК ЖАЗУЫ ТАҢБАЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ ЖӘНЕ АВТОХТОНДЫҚ НЕГІЗДЕРІ	215
Мурат Уали ТРИ КЛАНА, ТРИ ЧАСТИ, ТРИ ЖУЗА	219
Мусабекова Р.М. О РЕПРЕССИРОВАННОМ ПИСАТЕЛЕ КАЗАХСТАНА (о писателе Ю. Домбровском)	221
Мусабекова У.А., Абилкасым М. ЭТНОКУЛЬТУРА ТЮРКСКИХ НАРОДОВ (НА МАТЕРИАЛЕ ТЮРКСКИХ ПАМЯТНИКОВ)	225
Мұхатова О.Х. ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ТАРИХИ ОЙДЫҢ ДАМУЫ ЖӘНЕ МАХМҮД ҚАШКАРИ	227
Нуржанов А.А. КЕРАМИЧЕСКИЕ КОМПЛЕКСЫ ГОРОДИЩА КУЛАН	230
Оросхан Б. ТОРЕВТИКА ЖӘНЕ КӨШПЕЛІЛЕР ӨНЕРІ	235
Өтениязов С. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТІ ТАРИХЫНЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ	237
Pedraski M, Умиткалиев У.У., Айтбаев А.Б., Адельчанов К.С. ПОЛЬСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ОБЛАСТИ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОЛОГИИ	242
Петрич Л.В. МЕТОДЫ РАБОТЫ ПО ЛИКВИДАЦИИ НЕГРАМОТНОСТИ НЕРУССКИХ НАРОДОВ ОРЕНБУРЖЬЯ В 1920-1930-Е ГОДЫ	244
Рамазанова Ф.С., Балапанова Э.М. ФОРМИРОВАНИЕ МЕХАНИЗМА РУКОВОДСТВА МОДЕРНИЗАЦИЕЙ КУЛЬТУРНОЙ СФЕРЫ КАЗАХСТАНА (20-30 ГГ. XX В.)	247
Рахимбекова А.К., Ботаева З.Ф. ВКЛАД П.И. РЫЧКОВА В ИЗУЧЕНИЕ КАЗАХСТАНА: НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ	250
Рахимбекова А.К., Садвакасова С.У. ИЗ ГЛУБИНЫ ВЕКОВ: ИСТОРИЯ И ЗНАЧЕНИЕ НАГРАД	252
Сабитов Ж.М. ДЖАМИ АТ-ТАВАРИХ КАДЫРГАЛИ ЖАЛАИРИ КАК ИСТОЧНИК О ЖИЗНИ УРУС-ХАНА	255
Садвокасова З.Т., Султанова А. ПУБЛИКАЦИИ ПО ПРОБЛЕМЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРТИЙНО-СОВЕТСКОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ	258
Садыков Т.С., Жакиянова А.Н. ҚАЗАҚТЫҢ АУЫЗША ТАРИХЫНЫҢ ҰЛТ ТАРИХЫН ЗЕРДЕЛЕУДЕГІ РӨЛІ	261
Сайлаубаева Н.Е. ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ӘСКЕРИ ӨНЕРІ	263
Сейтказина Қ.О., Тұрсынбек Ж.Қ. ҰЛЫ АҒАРТУШЫ ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ӨМІРІНІҢ БЕЛЕСТЕРІ	266
Сейткалиев М.К., Буранбаев Р.Н. ИССЛЕДОВАНИЕ СВЯТИЛИЩ ПОЛУОСТРОВА ТУПКАРАГАН В 2015 ГОДУ	268
Сембаева Ә. ЕЖЕЛГІ ДӘУІРДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ МӘДЕНИЕТІ	270
Сураганова З.К. НЕМАТЕРИАЛЬНОЕ КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАРУБЕЖНОГО АЛТАЯ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ	272
Сыздыкова А.М. ОРГАНИЗАЦИЯ ГОРНОГО ДЕЛА В ПРОШЛОМ И УСТОЙЧИВОЕ РАЗВИТИЕ	276

Сыздық С.Қ. ЖАҢА ДЕРЕКТЕРМЕН ЖҰМЫС ІСТЕУ ӘДІСТЕРІ	278
Танатарова Ж.Т., Кенжебаева С.Е. ИДЕЙНАЯ КОНСОЛИДАЦИЯ МУСУЛЬМАН В ДО-РЕВОЛЮЦИОННЫЙ ПЕРИОД	281
Тастекова Г.Б. 1920-шы ЖЫЛДАРЫ ҚАЗАҚ ЖЕРІ ШЕКАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ МЕН АНЫҚТАЛУЫ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТАРИХНАМАСЫ	287
Ташагыл А., Акмадиева Г.П. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ДИПЛОМАТИЯСЫНЫҢ ТАРИХЫ	290
Тлеугабұлов Д.Т., Свиридов А.Н. ТОПОГРАФИЯ ПОСЕЛЕНИЙ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА САРЫАРКИ	293
Төлеубаев Ә.Т., Жұматаев Р.С., Шагирбаев М.С. ШІЛІКТІ ҚОРЫМЫНДА 2016 Ж. ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЖҰМЫСТАРДЫҢ НӘТИЖЕЛЕРІ (бастапқы хабарлама)	297
Төлеубаев Ә.Т., Жұматаев Р.С., Шагирбаев М.С. АЛАКӨЛ АЙМАҒЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛА МӘДЕНИЕТІ	304
Тұлбасиева С.К. XIX-XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАР ЖАЙЫНДАҒЫ ОЙ-ПІКІРЛЕРДІҢ ДАМУЫ	308
Түлекова М.К. ЕГЕМЕНДІК ЖЫЛДАРДАҒЫ КӨШІ-ҚОН	312
Туменова Л.Е. XIX Ғ. ҒАЛЫМДАР, САЯХАТШЫЛАР, ЭТНОГРАФТАРДЫҢ БӨКЕЙ ХАНДЫҒЫ ТАРИХЫНЫНА ҚАТЫСТЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ	315
Зәкенұлы Т. ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІНІҢ АРҒЫ БАСТАУЛАРЫ	319
Үмітқалиев Ұ.Ұ. Ә.М. ОРАЗБАЕВТЫҢ ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖҮРГІЗГЕН ЗЕРТТЕУЛЕРІ	327
Хабдулина М.К. НОВЫЕ ПОДХОДЫ В ИЗУЧЕНИИ ПРОБЛЕМ РАННЕСРЕДНЕ-ВЕКОВОЙ АРХЕОЛОГИИ САРЫ-АРКИ	332
Шаймердинова Н.Г., Төребекова С.М. КӨНЕ ЖӘНЕ ОРТА ҒАСЫР ЕСКЕРТКІШТЕРІНДЕГІ КӨСЕМШЕ ФОРМАЛАРЫНЫҢ ДАМУЫ	335
Шаймуханова С.Д., Баймағамбетова Ж.М. ПРОБЛЕМА ОТНОШЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ К ВОССТАНИЮ 1916 ГОДА В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ	338
Шахаман З.Б. ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В КОСТАНАЙСКОЙ ОБЛАСТИ (1999-2016 ГГ.): КРАТКИЙ ОБЗОР	340
Шойбекова А.С. РАҚЫМЖАН ҚОШҚАРБАЕВТЫҢ ЕРЛІГІ ТУРАЛЫ 1945-1960 ЖЫЛДАРДАҒЫ ПАЙЫМДАУЛАР	344
Шыныбеков Б.Ш. ДӘСТҮРЛІ ҚОҒАМДАҒЫ ТҮРМЫС-ТІРШІЛІКТЕГІ ҚАЗАҚ ҚЫЗДАРЫ МЕН ӘЙЕЛДЕРІНІҢ ОРНЫ	346
Ыбырайхан М.Ы. СІБІРЛІК КӨПЕС С.А. ПОПОВТЫҢ ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕН ЗАУЫТ ІСІ	350
СЕКЦИЯ – 2. ҰЛЫ ДАЛА ЕЛІ ЖӘНЕ Л.Н. ГУМИЛЕВТІҢ ЕУРАЗИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ / СТРАНА ВЕЛИКОЙ СТЕПИ И ЕВРАЗИЙСКИЕ ВЗГЛЯДЫ Л.Н. ГУМИЛЕВА	
Айтмағамбетов Д.Р. ҰЛЫ ДАЛА ЖӘНЕ Л.Н. ГУМИЛЕВТІҢ ЕУРАЗИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСЫ	354
Арапов Ж.М. ГУМИЛЕВТІҢ КӨШПЕЛІ ЖӘНЕ ТҮРКІ ХАЛЫҚТАР ТАРИХЫНА ЗЕРТТЕЛУ КӨЗҚАРАСЫ	356

Әлібек С.Н. Ә.Н.БӨКЕЙХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ТҮРМЫСЫ МЕН МӘДЕНИЕТІН СІПАТТАУ	358
Байбулсинова А.С. ҰЛТ ЖОСПАРЫ – ҚАЗАҚСТАНДЫҚ АРМАНҒА БАСТАЙТЫН ЖОЛ	360
Байбулсинова А.С., Серикова Л.С. ҰЛЫ ДАЛА ТАРИХЫ: ЗАМАНАУИ ТАНЫМ	362
Бикенов А.Х. Л.Н.ГУМИЛЕВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ КӨНЕ ТҮРІК ҚОҒАМЫНА ТӘН БІЛІК ИНСТИТУТТАРЫ	367
Болатұлы Нұржан «ҚАЗАҚ ЕЛІ САЯСАТЫ – ТЫНЫШТЫҚ ҒӘМ ТҮРАҚТЫЛЫҚ КЕПІЛІ: ТАРИХИ-ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ»	370
Булкбаев С.Б., Алямова З.А. К ВОПРОСУ ВКЛАДЕ НОМАДОВ В МИРОВУЮ ЦИВИЛИЗАЦИЮ	373
Жақия М.Қ. КАРЛАГ - ҚАЗАҚТЫҢ ҚАСІРЕТІ ...	376
Искакова К.Ы., Елтай Ақтан Л.Н. ГУМИЛЕВТІҢ ПАССИОНАРЛЫҚ ИДЕЯСЫ МЕН ЭТНОГЕНЕЗ ТЕОРИЯСЫ ЭТНИКАЛЫҚ ТАРИХТЫ ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗІ РЕТІНДЕ	379
Кабылтаева С.К., Комарова Дамира ЕВРАЗИЙСКИЕ ИДЕИ ЛЬВА НИКОЛАЕВИЧА ГУМИЛЕВА И СОВРЕМЕННОСТЬ	382
Кала Н.С. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫНЫҢ ДАМУ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ	384
Кенжебай Р.Н. Сейдахметова Г.Т. ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН АЙМАҒЫНДА ТУРИЗМ САЛАСЫН ДАМУДЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕРІ	386
Любичанковский А.В. ЭТНОЛОГИЧЕСКАЯ ДЕТЕРМИНАНТА ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ВМЕЩАЮЩИЙ ЛАНДШАФТ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПЦИИ ЭТНОГЕНЕЗА Л.Н. ГУМИЛЕВА	390
Номогоева В., Раднаева Э.Л. СТАНОВЛЕНИЕ БУРЯТСКОЙ НАУКИ В КОНТЕКСТЕ ЕВРАЗИЙСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ	392
Оловинцов А.Г. «ИГО» ИЛИ ТОЛЕРАНТНОСТЬ НА ПРИМЕРЕ СУЩНОСТИ КАСИМОВСКОГО ХАНСТВА В XV-XVII ВЕКАХ	396
Өмірбекова Ж. КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ЭТНОЭКОЛОГИЯЛЫҚ ДӘСТҮРЛЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ДЕҢГЕЙІ	400
Пилипчук Я.В. ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА КАРЛУКСКОГО ДЖАБУЯТА	404
Radnaeva E., Talgatbek M., Dukenbaeva Z. AKZHAN AL - MASHANI IS A RESEACHER OF THE GREAT STEPPE CIVILIZATION	407
Рахимбекова А.К. ЭТИКА ДИАЛОГА МЕЖДУ НАРОДАМИ: НА ПРИМЕРЕ «ЛЕСА» И «СТЕПИ»	410
Сакенов Д.Ж. ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ МОДЕЛЬ ГЕНДЕРНОГО ВОСПИТАНИЯ КАЗАХОВ	413
Серикова Л.С. ИСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО СУВЕРЕНИТЕТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН	417
Сыздықов С.М., Смағұлов Н.Б. КҮЛТЕГІН ЖАЗБАСЫНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ТҮРІКТЕРДІҢ «МӘҢГІ ЕЛ» САЯСИ МАНИФЕСТІ	419
Шалдарбекова А. К ВОПРОСУ О ГЕОГРАФИЧЕСКИХ И ХРОНОЛОГИЧЕСКИХ РАМКАХ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ	426

нормативными правовыми актами, теперь могут издаваться «только на основании и во исполнении» [12]. Конституции Республики Казахстан и Законов Республики Казахстан (п. 1 ст. 45 и п. 3 ст. 69 Конституции Республики Казахстан), то есть утрачивают свою самостоятельность и приобретают, как это и должно быть для подзаконных актов, производный характер. Например, Конституция Республики Казахстан прямо предусматривает, что только Законами Республики Казахстан могут регулироваться наиболее важные общественные отношения, касающиеся: правосубъектности физических и юридических лиц, гражданских прав и свобод, обязательств и ответственности физических и юридических лиц; режима собственности и иных вещных прав; основ организации и деятельности государственных органов и органов местного самоуправления, государственной и воинской службы; налогообложения, установления сборов и других обязательных платежей; республиканского бюджета; вопросов судостроительства и судопроизводства; образования, здравоохранения и социального обеспечения; приватизации предприятий и их имущества; охраны окружающей среды; административно - территориального устройства Республики; обеспечения обороны и безопасности государства.

Все иные отношения регулируются подзаконными нормативными правовыми актами.

Список литературы

1. Рогов И.И. Конституция Республики Казахстан как источник уголовного права // Фемида. 1996. - № 8. - С. 3.
2. Сапаргалиев Г.С. Проблемы соотношения Конституции и законов Республики Казахстан // Саясат. 1997. - № 8. - С. 43. Его же: Этапы становления конституционного законодательства Республики Казахстан // Вестник Министерства юстиции. 1996. - № 4. - С. 18.
3. Боботов С., Фомина О. Конституция и налоги // Хозяйство и право. М.: 1997. - № 3. - С. 145.
4. Bienvení J.J. Droit fiscal. Paris, 1987. P.21.
5. Мукашев М. Некоторые актуальные проблемы соотношения уголовно-процессуального законодательства и Конституции Республики Казахстан // Вестник Министерства юстиции. 1996. - № 9. - С. 56-57.
6. Басин Ю.Г. Развитие гражданского права на базе новой Конституции // Вестник Министерства юстиции. 1996. - № 7. - С. 20.
7. Басин Ю.Г. Указ. соч. С. 21-22.
8. Третьякова А. Принципы трудового права в контексте новой Конституции // Вестник Министерства юстиции. 1996. - № 7. - С. 43.
9. Сакиева Р.С. Новая Конституция Республики Казахстан и вопросы местного самоуправления // Известия Миннауки – АН РК. 1996. - № 1. - С. 20-25.
10. Невзоров Т.Б. Конституционное правовое государство и местное самоуправление (общетеоретические аспекты) // Правоведение. 1992. - № 4. - С. 82-87.
11. Сапаргалиев Г.С. Конституционное право Республики Казахстан. Алматы: 1998. – 50 с.
12. Керимов А.Д. Закон во Франции: от принятия до промульгирования // Государство и право. 1997. - № 7. - С. 72. См. также: Закон: создание и толкование / Под ред. А.С. Пиголкина. М.: 1998. – 271 с.

**Сыздықов С.М.,
Смағұлов Н.Б.**

КҮЛТЕГІН ЖАЗБАСЫНДАҒЫ ЕЖЕЛГІ ТҮРІКТЕРДІҢ «МӘҢГІ ЕЛ» САЯСИ МАНИФЕСІ

2014 жылға 12 қарашада Елбасы Н.Ә. Назарбаев Нұрлы Жол - болашаққа бастар жол атты Қазақстан халқына Жолдауында: «Біз Жалпыұлттық идеямыз - Мәңгілік Елді басты бағдар етіп, тәуелсіздігіміздің даму даңғылын Нұрлы Жолға айналдырдық. Мәңгілік Ел - елдің біріктіруші күші, ешқашан таусылмас қуат көзі. Ол «Қазақстан 2050» стратегиясының ғана емес, ХХІ ғасырдағы Қазақстан мемлекетінің мызғымас идеялық тұғыры! Жаңа Қазақстандық Патриотизм дегеніміздің өзі - Мәңгілік Ел! Ол - барша Қазақстан қоғамының осындай ұлы құндылығы...Мәңгілік Ел идеясының бастауы тым тереңде жатыр. Осыдан 13 ғасыр бұрын Тоныкөк абыз «Түркі жұртының мұраты - Мәңгілік Ел» деп өсиет қалдырған. Бұл біздің жалпыұлттық идеямыз мемлекеттігіміздің тамыры сияқты көне тарихтан бастау алатынын көрсетеді», - деді [1, 2]. Сонымен қатар Елбасы Н. Назарбаевтың: «Ұлттық идеяның тұжырымы ұлттық тарихи кеңістікте жатыр. Оны өзге бір өрістерден іздеу кезекті әмбебап құрылымдардың біріне қарай құлдырап кету деген сөз. Ұлттық идеяның қалыптасуы өзіміздің төл тарихымызды жаңаша ұғыну негізінде ғана мүмкін болады» деген қағидатты сөздері басты ұстаным ретінде қабылдануы керек.

Еуразия құрлығының Ұлы Даласын еркін жайлаған түркі халықтарының әлем өркениетінің дамуына қосқан үлестері зор. Біздің бабаларымыз көне түріктер бағзы замандарда-ақ көшпелілер тұрмысына сай ұлттық дәстүрін, тарихын, өнерін, жазуын, философиясын, өмір сүру заңдылықтарын толық қалыптастырып, әлемдік мәдениеттің алға қарай қарыштап дамуына себепші болып келді. Оның дәлелі 552-742 жылдары өмір сүрген Бірінші және Екінші түрік қағанаттары дәуіріне тиесілі Орхон өзені бойындағы бедерленген көне жазбалары жалпы адамзат өркениетінің үлкен қазынасы болып отырғаны бүгінде баршамызға мәлім.

Орхон ескерткіштері ішіндегі мазмұны мен көлемі жағынан ерекше саналатын көне түрік жазбаларының бірі – Екінші түрік қағанатының қолбасшысы Күлтегінге арналған ескерткіш. Онда Түрік қағанаты мен оның құрамына енген көптеген түрік тайпаларының тарихы, мәдениеті және әлеуметтік құрылысы жөнінде құнды деректер берілген. Ескерткіш қазіргі Монғол Халық Республикасының астанасы Ұлан-Батордың батысындағы 400 километр жердегі Орхон өзенінің бойындағы Көшө-Цайдам ойпатындағы Қарабаласағұн деп аталатын ескі қорғанан 45 километр солтүстігіндегі Эрдэни-Цзу ғибадатханасы маңында орналасқан [2, 5].

Күлтегін бітік тасындағы көне жазуда ата-бабаларымыздың күшті мемлекет орнатудағы халыққа арнаған үндеу-манифесті жарияланған. Онда түріктер өздерінің қаһармандық істерін, мемлекет құрудағы зор жетістіктерін мәңгі тасқа арнайы ойып жазып қалдырған. Күлтегін ескерткіші Түрік қағанаттары дәуірін қамтыған тарихи шығарма және мәңгілік мұра.

Күлтегін жазбасындағы ежелгі түркілердің манифест-үндеуінің негізгі мазмұны – елді біріктіріп, болашаққа нық сеніммен қадам басу ниетінен туындаған мемлекеттік маңызы бар құжат акт болады. Бұл жазба ескерткішінің өзі «Мәңгі Ел» орнату жолында күрес жүргізген түрік тарихының шежіресі және ынтымақтастықтың символы болған киелі орын, елдің тұтастығының белгісі.

Күлтегін жырында түрік елінің ең басты идеясы – Түрік қағанатының мемлекеттік тәуелсіздік актісі – «Мәңгілік ел» идеология саяси манифест түрінде салтанатты түрде халыққа жария етілді [3, 199].

Елді басқарған қағандар үшін, түрік халқын оятып, біріктіріп, түрік қағанатын орнату жолындағы ұлы жорықтар жасап, ортақ мақсатқа елді жұмылдыруға осындай Үндеу-манифест аса қажет болды. Манифесте түріктерді азат болу үшін күреске шақырып, өзге елге кіріптар, бағынышты болмауға, көрші қуатты мемлекеттің шығарған тұрмыстық заттарына қызығып, олардың арбауына түсіп қалмауға шақырады. Түріктердің еш елден кем емес, қайта артық екенін мәлімдеп, оларға өздерінің құқықтарын қорғауға үндейді. Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін түрік халқының рухын оятып, «көк түрік» болып бірігу міндеті тұрды. Өзге елге бодан болмай, өз алдына тәуелсіз еркін түрік империясын орнату қолға алынды. Күлтегін ескерткішіндегі жарияланған үндеуде – Түрік халқының алға қойған мақсатының концепциясы мен идеологиясы айтылды.

Ежелгі түріктер барлық туыстас тайпаларды біріктіріп, біртұтас түрік қағанатын орнату жолында күреске шыққан. Ал қағандары ақылды және ержүрек батыр қолбасшылар болды. Түрік бектері мен халқы қағанға, мемлекетке адал қызмет жасады. Осындай ұйымшылдық, ауызбіршілік, татулықтың негізінде түрік халқы көздеген мақсаттарына жетті. Қаған мен халық арасындағы тұтасқан бірліктің, ортақ мүддеге орай жұмыс жүргізудің арқасында хан елді ұзақ уақыт басқарып, заман талаптарына сай өмір сүру ережелерін қалыптастырды. Соған орай үндеу-манифесте Күлтегіннің елді нығайту жолындағы қатысқан жорықтарындағы көрсеткен ерліктері мен қолбасшылық қабілетінің артықшылықтары үлгі өнегі ретінде насихатталған. Тасқа түсірілген ескерткіш жазу бүгінгі және болашақ ұрпақтарға өсиет болатын мәңгілік жазба мұра болып саналады.

Алғаш рет «Мәңгі ел» идеясы Шығыс Түрік қағанаты әскерінің бас қолбасшысы Күлтегінге арнап қойылған бітіктаста жария етілген. Күлтегін бітік тасындағы жазуда: «Өтүкен жерінде отырып, керуен аттандырып қойып отырсаң, онда мұның жоқ. Өтүкен жынысында отырсаң Мәңгі ел тұтып отырар ең сен» - деп анық жазылған. Ашина руынан шыққан Күлтегін 684-731 жылдары ғұмыр кешкен. Ол Құтлық (Елтеріс) қағанның екінші ұлы, Білге қағанның туған інісі. Күлтегіннің 7 жасында әкесі Құтлық (682-692 жылдары билік құрған Елтеріс) қаған қайтыс болады. Билік оның інісі Қапағанға көшіп, қағандық құрады [3, 200].

Күлтегін, Екінші түрік қағанаты үшін көптеген ру-тайпа, одақ, ұлыстарды бағындыруда ерекше ерлігімен көзге түсті. Ол 16 жасынан бастап оғыз, қытан, татабы, табғач (қытай), қырғыз, түргеш, соғды және т.б. елдерге жорық жасап, оларды бағындыра білген баһадүр қолбасшы [4, 59].

Көне түркі жазба мұраларының ішіндегі мазмұндылығымен, жүйелілігімен ерекше көрінетін Күлтегін бітік тасы ескерткіші екені бүгінде баршамызға белгілі. Бұл тасқа қағандық дәуірдегі тарихи

оқиғалар, мемлекеттер арасындағы мәліметтер, елге белгілі тұлғалар есімдері, халыққа арнаған мәлімдемелі, және көрші елдердің көңіл айту хаты қоса жазылған. Бұған айқын көз жеткізу үшін Күлтегін жазуына көңіл аударайық. Мәңгі тастағы жазулар былай басталады:

«Жоғарыда көк Тәңірі, төменде қара жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған. Адам баласы үстіне ата-бабам Бумын-қаған, Істеми қаған таққа отырған. Таққа отырып түрік халқына, еліне, төріне тұтқа болған, қалыптастырған. Төрт тараптағылар қарсы жау болған. Қол аттандырып төрт тараптағы халықты бағындырып, иеленген. Бағындырып бейбіт қылған. Бастыны жүгіндірген, тізеліні бүктірген. Шығыста Қадырхан жынысына дейін, батыста Темір-қақпаға дейін қондырған» [5, 61].

551-552 жылдары Бумын өздерін билеп төстеп отырған жужандарға қарсы соғыс ашып, оларды талқандайды. Бумын тарихқа түрік қағанатын орнатушы және «Елхан» лауазымымен белгілі болады. Елхан деген лауазыммен Бумын түрік тарихына енеді. Көне түрік дәстүрінде танымал тұлғаға халық қамы үшін жасаған еңбегіне, жеке басының ерлігіне арналып берілген лауазым оның атына айналып, бала кезінде қойылған есімі ұмытылады [6, 86].

VI ғасырдың 60-шы жылдарының соңында Түрік қағанаты сол замандағы қуатты мемлекеттер мемлекеттер – Византия, сасанидтік Иранның, Қытай империясының саяси және экономикалық қарым-қатынас жүйесіне еніп, Қытайдан батыс елдеріне қатынайтын Ұлы Жібек жолына бақылау орнату үшін күрес жүргізеді [7, 93].

Күлтегін бітік тасында Бумыннан кейін айтылатын Істеми қаған түрік империясын құрудағы жорықтарға басынан аяғына дейін қатысып, тұтас мемлекет етуге елеулі үлес қосқан қайраткер. Ол түрік қағанатын нығайту жолындағы табынды күресте батыс жорығын басқарып, қысқа мерзім ішінде Сырдария мен Амудария бойына, Ташкент аймағына, Еділ өзеніне дейін жетіп, үлкен жеңістерге жеткен. Осындай тәжірибелі, білікті басшының көмегімен түріктер аз уақытта Орталық Қазақстанды, Жетісу мен Хорезм жерлерін бағындырды. Елді біріктірудегі зор жетістіктеріне орай Түрік халқы оған Істеми қағанға (есті, ақылды) деген лауазым берді [8].

Күлтегін ескерткішіндегі қатар жазылған екі қағанның мемлекет үшін атқарған саяси қызметіне және қайраткерлік қасиеттеріне берілген баға осындай.

Сонымен, түркілер адамзат әлемінің ұстын тірегі деп Адамды таныды. Тап сол адамның өмірі, күштарлыққа, арман-мақсатқа, іс-әрекетке және түрлі оқиғаларға толы жеке адамның өмірі мемлекеттің, қоғамның өмірімен етене тұтастықта қарастырылды. Сондықтан да тарихты нақты адамның өмірімен салыстыра отырып түсінді. Ал мұның өзі тарихи болмыстың мән-мағынасын биік деңгейге көтерді. Түркілер адамға тән қасиетті қатты бағалады, оны бөрінен де жоғары қоя білді. Егер кез келген жауынгер өзінің жүрек жұтқан ерлігі мен қайыспас қайсар қаһармандығын танытса, ол далалық ақсүйектер тобына жатсын-жатпасын, бәрібір батыр деп таныла алатын [9, 99].

Көне түркілердің руна жазба шығармалары мен таңба-бейнелерін арнайы тасқа қашап түсіруі қағаздың барында немесе жоғында емес, маңызы зор құнды рухани мұраларды қабырға тасқа жазу олар үшін аса қажетті қалыптасқан дәстүр болды. Ондағы түркілік рух, намыс, жігер өзара үйлесімділік тауып отырған. Олар табиғатқа табынып, жаратылыс заңдарын түсініп отырып, соған сәйкестендіріп, өздерінің дінін, дәстүрін қалыптастырған.

Табиғат заңы өзгермейтін мәңгілік болса, содан өрістеген көне түркі дүниетанымының философиясы да тозбайтын рухани мұра болып табылады. Тастағы шығармаға өзек болған тарихи оқиғадан бір ұғымды, бір идеяны көреміз.

Бірінші түрік қағанатының күш-қуаты кемеліне келіп халықаралық саяси беделінің шарықтап тұрған кезінің Мәңгі таста былай сипаттайды: «Көк түріктердің иесі иеліксіз осылай отырар еді. Білікті қағандар еді, алып қағандар еді. Бұйрықтары (қолбасшылар) да білікті еді, алып еді. Бектері де, халқы да түз (адал) еді. Сол үшін елді осынша тұтқан еді. Елін тұтып төрлі (билікті) етті. (Олар) өздері О дүниеге керек болды. Жоқтаушы, жылап-сықтаушы күншығыстағы бөклі шөлі елінен, табғач, тибет, абар, үрім, қырғыз, үш-құрыхан, отыз-татар, қытай (қидан), татабылардан бұнша халық келіп сықтады, жоқтады. Осындай күліг (даңқты) қағандар еді» [5, 61].

Түрік қағанаты өзінің гүлденуінің шарықтап тұрған кезінде Маньчжуриядан Керчь бұғазына дейінгі, Енесейдің бастауынан Әмударияның бастауына дейінгі кеңістікке созылып жатты. Сөйтіп түрік қағандары алғашқы еуразиялық империяларды құрушылар болды. [8, 82].

Бірақ мықты орталықтандырылған мемлекет құрылмағандықтан, мұрагерлер билікке таласып, елдің әлсіреуіне алып келді. Саяси ынтымақтың болмауынан қағанат екіге бөлініп кетті. Өзара билікке таласқан билеуші әулеттердің әрекетінен уақытша көршілері қытай империясының боданына

айналады. Қатал тарихтан сабақ алған түркі бабаларымыз бұл оқиғаны ұрпағына өсиет еткен сөздерімен қалдырды. Орхон-Енесейдегі мәңгі тас жазуларда тұрақтылық пен ел бірлігінің қаншалықты қымбат екенінін айтып кеткен.

Ол кезенді ескерткіштегі жазуда былайша күңірентеді: «Ұлдары қаған болған еді. Бірақ інісі ағасындай болмады. Ұлдары әкесіндей болмады. Біліксіз қағандар таққа отырған еді. Әлсіз қағандар отырған еді. Қолбасшылары да біліксіз еді, әлсіз болған еді. Бектері, халқы түзу, адал болмағандықтан, табғач халқының алдауына сенгендіктен, арбауына көнгендігінен, інілі-ағаларының кектескендігінен, бектері мен халықтың ымырасыздығынан түрік халқы елдігінен, елінен айырылды. Қағандығын жүргізіп отырған қағанынан айырылды. Табғаш халқына бек ұлдарың құл болды, ару қыздарың күң болды. Түрік бектер түрік атын жойды», - деп сол уақыттағы түркі қоғамындағы басқарушы саяси элитаның жағдайын баяндайды [5, 61].

576 жылы Истеми қаған қайтыс болған кейін түрік қағанатында ықпалды саясаткер, алдындағы саяси оқиғаларды болжап біле алатын кемеңгер тұлға деңгейінде билік жүргізе алатын басшылар көп болмады. Мысалға Мұқан қағанның Төремен саясатта біліксіз, күштілердің ығына көнгіш болды. Тобаханның үлкен ұлы Әмірақ (қытайша Ань-ло) қой аузынан шөп алмайтын момын кісі болды. Истеми қағанның баласы Қара-Шор батыл, қайратты болғаны мен оның аяғынан шалатын қарсыластары жеткілікті болды. Осылайша түрік елбасшыларының арасында алауыздық болды.

Ұлы Түрік қағанатындағы саяси дағдарыстың басталуын Л.Н. Гумилев балайша сипаттайды: «Төніп келе жатқан трагедияның кіріспесі 581 жыл аяғында, Орхон жағасында түріктердің ұлы ханы Арыслан Тобахан ажалдың жақындағанын сезген кезден басталды. Ол өз ұлы Әмірақтан, елшілік-таспихтық жүйенің мұрагерлік заңына сәйкес, Мұқанханның баласы Төременнің тәж-тақты алу құқын мойындауды талап етеді. [10, 103].

Тобахан қайтыс болар шағында ұлы Әмірсаққа (қытайша Аньло) былай деп өсиет айтады: «бұл дүниеде әке мен ұл арасындағы жақындықтан артық туыстық сезім жоқ деп естуші едім. Бірақ менің ағам өз ұлына бауыры тартпай, билеген жерін маған тастап кетті. Мен өлгеннен кейін Далабяннан аулағырақ жүргенің жөн» деген екен [11, 68].

Сонымен 581 жылы Ұлы Түрік Қағанатының қағаны Арыслан Тобахан қайтыс болады. Ханның өсиеті бойынша әрі тақ мәселесіндегі мұрагерлік заң бойынша Мұқан қағанның ұлы Төремен билік басына келуі тиіс болатын. Бірақ Бумынның мұрагері мезгілсіз беймәлім жағдайда 553 жылы қаза тапқан Қара Ыссықтың ұлы Шету қаған сайлау кезінде бүлік шығарып, Төременге қарсы шығады. Нәтижесінде мемлекет өз ішінен ыдырай бастайды. Бұл жағдайды жіті бақылап отырған қытайлар түрік қағанатының билеушілерін бір-бірімен араздастырып, елді азамат соғысына ұрындырады. Билік басында отырған дарынсыз қағандардың кесірінен, алдында болған тұлғалардың жетістіктерін, олардың орасан-зор қабілетімен күш-қуатының арқасында біріктірілген халықты ұстап тұра алмай жігерсіздік танытады. Соның салдарынан түркі халқы 630 – 680 жылдар аралығында қытайға бағынышты күйге тап болады.

Күлтегін ескерткішіндегі жазуда түркілердің қайғылы тағдырынан хабар бере отырып, олардың қытайға сіңісіп, жұтылудың аз-ақ алдында тұрғаны айтылады. Іргелі тайпалардың арасында ынтымақ-бірліктің болмауынан, өзара сенімнің жоқтығынан, өзгені зор тұтып, өзінікін қор тұтқанынан түрік халқы елдігінен айырылып қала жаздайды. Ынтымағынан айрылған, халқын оятып оң іске бастайтын басшысы болмағандықтан түріктер елу жылдай қытайлардың бағынышты боданы болды. Қытайлар Ұлы Даланы бағындырған соң олардың жерін жаулап, байлығын тонады.

Бумын, Мұқан, Истеми, Таспар қағандардың кезінде мықты мемлекет болып, көршілерімен терезесі тең, кей жағдайда өзінің дегенін жүргізіп, геосаяси ойындардың басты ойыншысы болған түрік қағанаты кейін билік басына келген дарынсыз билеушілерінің кесірінен және оларға тірек болуға тиіс біліксіз қолбасшылары мен бектерінің ісінен құлдырып, VII ғасырда қытайға бағынышты күйге түседі. Олар бағынышты болып тұрған кездерінде ешқандай материалдық немесе қанаушылық қиындықты көрмеген. Түріктер үшін тәуелсіздігінен айырылып жат жерліктерге бағынышты болу ауыр шексіз азап пен қорлықтың белгісі саналады. Түріктер үшін ең қымбат қазына бастарының еркіндігі мен бостандығы болып табылады.

Енді түрік халқы еркіндік алу мақсатында азаттық күреске шығады. Бірақ бірден дегендеріне жете алмай күйзеліске де түседі. Себебі, елді біріктіріп жеңіске бастайтын тұлға болмады. Түріктердің жеңіліс тауып, қытайларға бағынуына елдегі билік үшін талас, бектердің арасындағы алауыздық және халықтың басшыларына қағандықты ұстап тұруына деген сенімсіздігінен болды. Саяси дербестікке жетуге нық бекінген Көк түріктің билеушілері халықты оятуға тырысады.

Түріктің күллі қара халқы былай десті: «Елді халық едім, елім енді қайда? Кімге елдік құраймыз?» -десті. «Қағанды халық едім, Қағаным қайда? Қай қағанға күш-қуатымызды береміз десті. Осылай деп Табғаш қағанға жау болды» [5, 62].

Бұл мәтіннен біздің түсінгеніміз азаттықты аңсаған түркі халқы ұрпаған құлдықтың қамытынан босату үшін жан алып, жан беріскен майданға аттанған.

Күші айқын басым қытай империясына қарсы көтеріліске шыққан түркі халқы майданда асқан ерлікпен шайқасқанына қарамастан ауыр жеңіліске тап болып ажал апатына ұшырай жаздағанда олар «біреудің тепкісіне жаншылғанша, өзіміз-ақ жойылайық» деп айтады. Сол кезде түркілерді өздерінің табынатын сиынатын Тәңірі қолдап шығады. Бұл Тәңіршілдік түріктердің басты дүниетанымы болды.

Бұл мәтін Күлтегін ескерткішінде былай жалғасады: «Сонда көктегі түркі Тәңірісі, Түріктердің қасиетті жері, Қасиетті суы былай депті: «Түркі халқы жойылмасын депті, Түркі халқы ел болып өмір сүрсін» депті. Тәңірі өз биігінде тұрып басшылық етті. Әкем Елтеріс қағанды шешем Елбілге қатынды тәңірі халықтан жоғары көтерді. Әкем қағанға он жеті ер еріпті», - дейді [5, 62].

682 жылы Құтлық Қытайға қарсы көтерілді [10, 271]. Ашина әулетінен шыққан, қытайша білім алған Құтлық ұзақ жылдар бойы аяусыз езгі көрген, құлдық пен күндіктің азабын тартқан түрік халқын қытай империясына азаттық көтеріліске бастап шығады. Құтлық қолбасшы жеңіске жеткізетін әскерді жасақтап оларды партизандық күрес тәсілімен де соғысуға үйретті. Ақылды және айлакер соғысудың әдіс тәсілін жетік меңгерген Құтлық қытайға қарсы көтеріліс жасаудың бұрынғы ескі сарынын пайдаланбай, жаңа шешім қабылдай білді. Әскерді басқаруға түріктердің текті руларынан шыққан ақсүйектердің ұрпақтарын және қытайша білім алған, солардың дәстүр-салтын, әскери қорғаныс ережесін білетін, оқыған, ақылды адамдарды тартты. Өзінің серіктерін жақын сенімді туыстарын да жауапты істерге пайдаланды. Өзін хан жариялаған соң екі інісіне жабғы атақ-дәрежесін берді. Мемлекеттің құрылуына үлкен рөл ойнаған қытайша білім алған, табғаш елінің ішкі, сыртқы жағдайын жақсы білетін айлалы саясаткер, ақылгөй Тоныкөкті өзіне серік етіп, оған әскери күштерді нығайту мен дипломатиялық қарым-қатынастарды реттеуді тапсырды.

Құтлық тек қытайлармен соғысып қана қоймай, оның айналасындағы тоғыз-оғыз, қырғыз, құрықан, татар және басқаларға жорық жасайды. Солардың бәрін бағындырып түркі қағандығын орнату үшін үнемі жорық үстінде болады. 684-689 жылдары түріктер Қытайдың Шо-чжеу және Дай-чжеу өлкелеріне шабуыл жасап, көптеген шенеуніктерді, әскери адамдарды қырып кетті. Цзун-цай-шань тауы маңындағы шайқаста Құтлық қытайларды күйрете жеңіп, жаудың 5 мың адамын жер жастандырды. 687 жылы Хуанхуаду маңындағы соғыста түркілер қытай әскерін айқын басымдылықпен тізе бүктірді [10, 272].

Құтлық қаған атанып екінші Түрік қағанатын қуатты мемлекет дәрежесіне көтерді. Осындай зор жетістігі үшін түрік халқы Құтлыққа Елтеріс қаған (елді теруші, жинақтаушы мағынасында) деген құрметті атақ берді. Түрік халқын құрап іргелі ел еткен Елтеріс 693 жылы дүние салады [8, 21].

693 жылы Көк түріктердің ел басқарудағы заңы бойынша Елтеріс қағаннан соң билік басына оның туған інісі 27 жастағы Қапаған қаған келді. Ол ағасы билік етіп тұрғанда аты шығып танымал болып, Мочур шад атанған. Қапаған таққа отырған соң түрік тайпаларын біріктіруді одан ары жалғастырып жорықтар жасап, көнбегендерін күшпен бағындырады.

Қапағанның тұсында Шығыс және Батыс қағанаттардың жері бір билеушінің қол астына біріктіріліп, Екінші түрік қағанаты айналасындағы елдер санасатын қуатты әскери мемлекетке айналады.

Түркі тарихында әскери өнерді және ақыл мен айланы жетік меңгергендігімен танымал болған Қапаған қаған түркі мемлекетін саяси-экономикалық тұрғыдан нығайтып, түріктерді Өтікенге жинап, елді империя дәрежесіне жеткізуді алдына басты мақсат қылып қойды. Бұл міндеттерді жүзеге асыру үшін қаған үнемі жорық үстінде болды. 694 жылы Қапаған басты саяси қарсыласы Қытайды бағындырады [3, 83].

Қапаған түркі халықтарының біріктіруде ұлы жорықтар жасап, түркі империясын орнатуда осындай төңкеріс жасады. Бұл мақсатты орындаудағы атқарылған күрделі істер Күлтегін ескерткішінде былайша баяндалған: «Ілгері (Шығысқа) Қадырхан қойнауынан асыра, халықты осылайша қондырдық. Анша (осылай) еттік. Батыстағы Кеңу-Тарманға дейін Түркі халқын қоныстандырдық. Осылай еттік. Ол уақытта құл – құлды болған еді, Күң – күңді болған еді. Інісі ағасын білмес еді. Ұрпағы әкесін білмес еді. Осылай иелік еткен, осылай ел еткен төріміз (билік) еді.» [5, 62].

Бұдан біздің көзіміз жетіп отырған мәселе Қапаған ағасы Елтеріс қағанның ісін ары қарай табандылықпен жалғастырып, әдісі мен айланы қатар пайдаланып, алға қойған мақсатын орындаған

және түркі жерін бұрынғыдан да кеңейтіп халқын бейбітшілікке, молшылыққа жеткізген ірі тұлға болған.

Күлтегін жазбасында Құтлық-Елтеріс қағанның екі баласы жорыққа өзгелерден гөрі көбірек шығып, ерен ерліктер жасаған болып көрінеді. Бұл таза тарихи шындық еді. Өйткені Күлтегін мен ағасы Могилян жастайынан соғыс майдандарында жүрді. Қапаған қағанның тұсында талай жорықтарға қатысып, айтулы жеңістерге жеткен болатын.

Білге қаған мен Күлтегіннің түрік империясын орнатуда жерді кеңейтіп, елді көбейту бағытындағы ірі істері олардың ел билігін өз қолдарына алған кезеңіне сәйкес келеді. Бұған Л.Н. Гумилевтің: «Қағанатты күйреуден құтқару Күлтегіннің үлесіне тиеді. Ол төрт жылы бойы (711-715 ж.) Қарлұқтармен шайқасып, тек 716 жылы ғана әулиелі Тамағ тауы маңында олардың әскерін күйрете жеңді, сөйтіп оларды қағанатқа бағынуға мәжбүр етті», - деп жазған мәліметі дәлел бола алады [11, 312].

Күлтегін ескерткішіндегі «Біз қасиетті Тамағ Ыдүк басында шайқастық. Күлтегін ол соғыста отыз жаста еді. Алып шалысты ағын мініп опыра шапты. Екі ерін ұмтылып шаншыды. Қарлұқтарды қырдық, алдық» [5, 64] деген жолдары Л.Н. Гумилевтің келтірген мәліметіне сәйкес келеді.

716 жылы Қапаған қаған тоғыз-оғыздарға қарсы әскер бастап жорыққа шығады. Орданы қорғауды Күлтегінге тапсырады. Түріктердің қозғалысынан хабардар болып отырған қарлұқтар қолайлы сәтті пайдаланып қалмақ болып, ордаға шабуыл жасады.

Күш тең емес ұрыста Күлтегін бүкіл айбын-ерлігімен қорғана ұрыс салып, не өлім немесе күң болу қауіпі төнген әйелдер мен балаларды қорғап, өзін тағы да даңқа бөледі. Сондай-ақ бұл оқиға Мәңгі тастағы жәдігерде «Күлтегін жетімек ағын мініп, тоғыз ерін шаншыды. Орданы жауға бермеді. Анам...кейінгі шешелерім, әпкелерім, келіндерім, ханымдарым-солардың бәрі күң болатын еді. Өлігі жұртта, жолда қалатын еді», - деген жолдармен жазылған [5, 64].

Екінші түрік қағанатының күшейіп бара жатқанынан қатты қауіптенген Тан әулеті қолдарынан келген барлық амалдарын пайдаланып, мемлекетті жоюға кіріседі. Қытайлар бұл күресте түркі халықтарын бір-біріне айдап салып, жекелеген билеушілерін астыртын қолдап, арандату әдістерін де қолданды [3, 84].

Қапаған қаған 716 жылы Төл өзені бойындағы Байырқу тайпасын жеңіп, жорығынан қайтып келе жатқанда қапылылыста қазаға ұшырайды. Қаған өлген соң мұрагерлік туралы мәселе туды. Себебі Қапаған қаған көзі тірісінде түріктердің билік туралы заңын бұзып, өзінің мұрагері ретінде үлкен ұлына «Күшікхан», яғни «кіші хан» деген құрметті атақ беріп қойған болатын. Сондықтан тақты Қапаған қағанның үлкен ұлы иемденеді. Бұл саяси шешім заңды ашық түрде бұзу болып табылды. Көк түріктерде тақты ағасы інісіне мұра етіп қалдырып отырған. Содан соң ғана немере інілерінің үлкені ағасының мұрагері атанған. Түріктердің ескі заңы бойынша мұрагерлік Құтлық-Елтеріс қағанның үлкен ұлы тардуштардың шады Могилянға тиісті еді. Іс жүзінде билік түріктердің «Мәңгі Елінің» көсемі жеңімпаз әскербасы Күлтегін батырдың қолында болды. Бұл орынсыз шешімге көнбеген Күлтегін әскери төңкеріс жасап, инициативаны өз қолына алып осының алдында өзі асқан ерлікпен қорғаған ордаға өзі шабуыл жасады.

Орданы басып алып, билік тізгінін қолына алған Күлтегін жаңадан сайланған қаған мен Қапаған қағанның кеңесшілерін түгел өлім жазасына кеседі. Тек қана бір Тоныкөкті аман қалдырады, өйткені оның қызы Пофу Могилянның әйелі еді. Тоныкөктің мансабын тартып алады да, еліне қайтарады. Осы оқиғалардың кезінде Түргештердің көсемі Сұлу өзін-өзі хан жариялайды. Көптеген түрік тайпалары толқи бастайды. Сондықтан Могилян Тоныкөкті сарайға шақырып алып, оған тарханның шені мен мемлекеттік кеңесшісі қызметін қайтарып берді [10, 279].

716 жылы Өкіметті күшпен басып алған Күлтегін ескі заңды бұзбады, хан атағын қабылдамады. Таққа ағасы Могилянды отырғызып, оған «Білге қаған» деген лауазымды алып береді. Күлтегін көк түріктердің «Мәңгі елінің» іс жүзіндегі көсемі және әскердің бас қолбасшысы әрі қағанаттың нақты қожасы болды. Олар мемлекетке Тоныкөкті кеңесші қылып, түркі қағандығын нығайтуды қолдарына алады.

«Құдіретті үштіктің» – Білге қағанның, Күлтегіннің және Тоныкөктің мақсаты – Қағанатты қалпына келтіру болатын [11, 317]. Олар өздері ел еткен халықты жаудан қорғап, түріктерді кең-байтақ жерге орналастырып, Ұлы Даланы құтты мекенге айналдырған. Түрік халқының бейбіт өмірі үшін дүниенің төрт бұрышына жорық жасады. Қарамағына енген ру-тайпаларға күш көрсетпей олардың басын біріктіріп, азат ел қылған, бейбітшілікке көндірген. Бұл бейбітшілік кезеңді Күлтегін ескерткішінде былай баяндайды «Төрт тараптағы халықты бағындырып, бейбіт қылдым. Жаусыз қылдым. Бағынып

менің қол астыма кірді. Ісін-күшін берді. Осындай төрді (билікті) басқарып інім Күлтегін өзі бұл дүниеден өтті» [5, 63].

Сөйтіп, Білге қаған – Түйұқық – Күлтегін, яғни «үштік» жүргізген қағанаттың ішкі және сыртқы саясаты өз нәтижесін берді. Қапаған хан басқарған кезеңдегі «аш-жалаңаш» тозған елді «үштік» киіндірді, байытты және көбейтті. Нәтижесінде 722-741 жылдар арасы түріктер үшін тыныштық орнаған уақыт болды [13, 78].

Түрік елі өз егемендігін, далалық көшпелі болмысын, шынайы табиғатын сақтап, қорғаумен болды. Олар ешқашан жат бөтен бір этносты немесе белгілі бір ұлысты жойып жіберетін саясат ұстанған емес, ондай қанды жорықтар тек қана бағымсыздық үшін жасалып келген еді [14, 112].

Түрік Елінің жиһангер қолбасшысы Күлтегін көшпелілер тарихында ең көрнекті көсем, баһадүр тұлғалардың бірі. Олатақты Мөде, Аттила, Шыңғыс қағандармен парапар, тіпті өзі қаған аталмағанымен күллі көшпелі этностарды көк байрақтың астына біріктіруші, Ұлы Түрік қағанатының сабақтастығын, әскер жорығын, дәстүрлі заңын жалғастыра білген кемеңгер ер, дара тұлға. Оның қолбасшылық дарыны мен әскери қабілетіне, жеке басының ерлігіне төтеп берген адам баласы ол заманда болған емес [4].

Күлтегін жырының басты идеясы - түркі халқын ауызбірлікте болуға, салт-дәстүрін берік ұстауға, сыртқы жауға қарсы тұруға шақырады. Елге тірік болған даңқты қолбасшы Күлтегін түркі халқының жауынгерлік рухын асқақтатты. Тастағы жазуда Күлтегін бейнесі теңдесі жоқ батыр, әйгілі қолбасшы есебінде көрсетіледі.

Түріктер тәуелсіз мемлекетін сақтап қалу және оны дамыту үшін атадан жеткен асыл мұра – жерді көзінің қарашығындай сақтады. Отанға деген сүйіспеншілік Күлтегін жазба ескерткішінде де анық сипатталған. Сондықтан орталық Өтүкен түріктер ұғымында қасиетті деп саналған [15, 372].

Б.з.д. III ғасырда ғұн мемлекетінің басшысы Мөде тәңірқұт: «Жер – мемлекеттің негізі», - деп келер ұрпаққа Мәңгілік өсиет қалдырды [9, 48]. Жер мәселесі бүгінгі ХХІ ғасырда да ең өткір проблема болып саналады. Түріктер үшін ең асыл мұра ол – жер болып саналып, олар халқына пана болатын қасиетті Жерұйық іздеген. Ол Жерұйық Түркілер үшін Өтүкен қойнауы екен. Күлтегін бітік тасындағы жазуда: «Өтүкен жерінде отырып, керуен аттандырып қойып отырсаң, онда мұның жоқ. Өтүкен жынысында отырсаң Мәңгі ел тұтып отырар ең сен» - деп анық жазылған [5, 65]. Бұл біздің ойымызша, қағанаттың астанасы. Мүмкін жаз жайлайтын елордасы болар... Және бір ерекшелік – Өтүкен мекені Білге қаған тұсындағы тарихпен байланысты еске алынады. Ендеше, байырғы түркі мемлекетінде Елордаға, оның айырықша мәртебесіне тағзым ету танымы орныққан [16, 78].

Бұдан шығар қорытынды Түрік Елі империясының негізгі ордасы, киелі қара шаңырағы, жер ұйығы – «Өтүкен» болып келген. Демек осы өңір мыңдаған жылдар бойы далалық өркениеттің кіндігі, сарқылмас бастау бұлағы болды.

Түрік қағанатының VI-VIII ғасырлардағы тарихы мен тағдыры Күлтегін жазуларында қаз-қалпында тасқа қашалып жазылып қалған. Сол замандағы мемлекетшілдік сананың жоғары болғандығы сонша арада мың жылдан артық уақыт өтсе де Күлтегін жазуларын оқи отырып, байырғы түркі өркениетінің экономикалық, геосаяси, әлеуметтік, дүниетанымдық құндылықтарын, мемлекеттің ішкі және сыртқы саясатында қастерленген ұстанымдарын қаз-қалпында тануға болады [16, 72].

731 жылы Күлтегін қайтыс болады [9, 282]. Батырдың қайтыс болғанын естіп, оның қазасына дүниенің төрт бұрышынан көңіл айтуға елдер мен мемлекеттерден елшілер келеді.

Білге қаған Күлтегіннің қайтыс болғанын хабарлап, арнайы киелі орын құрылысын тұрғызатын шеберлер мен бәдізшілерді жіберуін өтініп, Тан империясынан көмек сұрайды. Ол туралы Күлтегін ескерткішінің мәтінінде Білге қағанның атынан «Менің сөзімді қайтармады (сындырмады). Табғач қаған (император) Орда бедерлеушісін (шеберін) жіберді», - деген мәлімет қалған [17, 120].

Қытай империясының тарапынан жіберілген елшілердің құрамында Орхон өзені жағалауынан тамаша монумент тұрғызған шеберлер болды. Бітік тастағы жазуларда Күлтегінді жерлеу рәсімі ежгей-тегжейлі сипаталды. Бұдан біз VIII ғасырдағы халықаралық қарым-қатынастар деңгейінің қаншалықты жоғары болғандығын көреміз.

Түрік тайпаларының біріктіріп, мемлекетке айналдырудағы ұлы жорықтарда қаһармандық істерімен атағы жайылған Күлтегін батырдың зор жетістіктерін туған ағасы Білге қаған інісін мәңгі есте қалдыру үшін арнай өзі дайындатқан зәулім қабырға тасқа көне түрік бітіктің таңба-әрпімен жазу жазып, тарихи дерек ретінде, баласы Иоллығ-тегінге жаздырып, келер ұрпаққа өсиет етіп қалдырды. Күлтегін бітік тасына мәңгі жазуды қашап жазған адам әрбір сөзге, сөйлемге көп мағынаны сыйғызып жіберіп отырған. Барлық оқиғалар шындық тұрғысынан табиғи таза қалпында айтылған. Бұл

адамгершілікке негізделген дала өркениетінің және байырғы түріктердің философиялық-дүниетаным жүйесінің ерекшелігі болып табылады.

Осының бәрінен бүгінгі күнде біз сол заманда Ұлы Далада түріктердің бейбітшілік орнатып, сана-сезімдеріндегі асқақ мемлекетшілдік идеологиясының қалыптасқандығына көзімізді жеткіземіз.

Күлтегіннің құрметіне қойылған Мәңгі тас тек түрік халықтарының ғана емес, бүкіл адамзаттың баға жетпес тарихи мұрасы болып табылады. Осы Мәңгі тастағы саяси манифест ретінде жарияланған түркілердің «Мәңгі Ел» мемлекеттік идеологиясы бүгінде Тәуелсіз Қазақстанның тұрақты дамуын қамтамасыз ететін «Мәңгілік Ел» жалпыұлттық идеясымен тарихи сабақтастықта жалғасқан маңызы зор құндылық болып отыр.

Әдебиеттер тізімі

1. Назарбаев Н.Ә. «Нұрлы Жол – Болашаққа Бастар Жол». //Егемен Қазақстан. – 12 қараша 2014 ж.
2. Айдаров Ғ. Күлтегін ескерткіші. Зерттеуі. – Алматы: «Ана тілі», 1995. – 232 б.
3. Сыздықов С.М., Жанаев С.З., Жетпіс Ж. Мәңгілік ел идеясы: талқылауы, негізі, тарихи сабақтастығы. Астана: Фолиант. 2013. 320-б.
4. Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері II том. Бас редактор Тасмағамбетов И. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 252 б.
5. Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. Алматы: Абзал-Ай. 2012. 324-б.
6. Еңсегенұлы Т. Көне түркі руна жазба поэзиясы. Екінші кітап. Орхондағы түркі руна жазба дастандары. Оқу құралы. Алматы: Білім, 2008. 409 б.
7. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2003. – 560 с.
8. Жолдасбеков М. Асыл арналар: Зерттеулер, мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1986. – 328 б.
9. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Атамұра, 1999. – 296 б.
10. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. 1. – Научное издание: ТОО «Жалын баспасы», 1998. – 390 с.
11. Л.Н. Гумилев Көне түріктер. Алматы: 1993. – 477 б.
12. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар. 2-бөлім. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 480 б.
13. Сыздықов С.М. Қарлық – Қарахан мемлекеті: саяси тарихы және мәдени мұралары. – Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.
14. Омаров Б. Көне түркі жазба ескерткіштері: жазу мәдениетінің бастаулары, тілдің даму құбылыстары. – Алматы: Информ-А, 2005. – 256 б.
15. Тарих – адамзат ақыл ойының қазынасы: Он томдық. – Астана: Фолиант, 2006. Т. 10: Түркі халықтарының тарихи ойы. – 392 б.
16. Абжанов Х.М. «Түркі әлеміндегі Қазақстан: іргелі тарих және методология» Астана: Түркі академиясы. 2011. 364-б.
17. Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 б.

Шалдарбекова А.

К ВОПРОСУ О ГЕОГРАФИЧЕСКИХ И ХРОНОЛОГИЧЕСКИХ РАМКАХ ДРЕВНЕТЮРКСКОЙ ЦИВИЛИЗАЦИИ

В исторической науке существует несколько подходов к изучению истории и культуры народов. Цивилизационный подход, основанный учениями А. Тойнби и О. Шпенглера и продолженный работами ряда др. ученых [1], на наш взгляд, наиболее полно раскрывает историю тюркских народов - представителей древнетюркской цивилизации. Л. Н. Гумилев в своих трудах также отходит от общепринятого формационного подхода и, углубляясь в события древности, большое значение придает природно-климатическим факторам сложения особого способа производства – кочевого хозяйства, а также находит нестандартные для своего времени объяснения на вопросы - каким образом гунны смогли создать империю и держать под своим управлением огромные территории евразийских степей, как взаимовлияли друг на друга Великая степь и Древняя Русь, а также затрагивает другие многочисленные темы по истории и культуре тюркских народов [2].

По мнению автора, основным отличием между формационным и цивилизационным подходами в объяснении и реконструкции исторических событий является не только деление на формации или